

AMADEUS DE KONING

Religie als verkoudheid van het denken

Recensie van: RICHARD DAWKINS (2006) *The God delusion*. Boston, Houghton Mifflin.
Nederlandse uitgave: *God als misvatting*. Amsterdam, Nieuw Amsterdam.

De gevierde Britse etholoog en evolutiedenker Richard Dawkins heeft een nieuwe aflevering aan zijn indrukwekkende oeuvre van populairwetenschappelijke werken toegevoegd. Het boek kwam onlangs in een Nederlandse vertaling op de markt onder de titel *God als misvatting*. Een lichte accentverschuiving ten opzichte van de Engelse uitgave, die *The God delusion* heet. In beide formuleringen wordt de hoofdstelling van Dawkins' boek al voor het voetlicht gebracht. In het agressieve taalgebruik van Dawkins: 'I am attacking God, all gods, anything and everything supernatural, wherever and whenever they have been invented' (36). Maar al snel blijkt dit tromgeroffel te verstommen en beperkt Dawkins zijn aanval tot een zeer specifiek godsbeeld.

Zo wordt het polytheïsme in het tweede hoofdstuk slechts kort door Dawkins aangestipt, als een soort religieus fossiel. Het deïsme en gematigd theïsme doen niet serieus mee, de oosterse religies worden als 'levensfilosofie' veilig afgeschermd en het pantheïsme wordt als onbegrijpelijk en warrig afgedaan. Dankzij deze zorgvuldige

afgrenzing kan Dawkins verder met het bekritisieren van de ware vijand. Dat blijkt overwegend het fundamentalistisch christendom te zijn, hoewel er ook enkele sneren richting de islam in het boek zijn opgenomen. Vooral de opvattingen en praktijken van prominente *evangelicals* en *southern baptists* moeten het ontgelden. Met hen wordt vaak op satirische wijze de vloer aangeveegd.

Dawkins vertrekt vanuit het idee dat het wel of niet bestaan van God een vraag is die de wetenschap kan beantwoorden. De zogenaamde 'Godhypothesen' houdt in dat er een bovennatuurlijk, persoonlijk en intelligent wezen bestaat dat het heelal heeft ontworpen en met name verantwoordelijk is voor de ontwikkeling van het fenomeen van het leven in al haar verschijningsvormen (58). Deze 'theologische' verklaring voor de complexiteit van het heelal kan volgens Dawkins beter worden vervangen door het principe van natuurlijke selectie (zoals onder andere ontwikkeld in biologische en sociologische evolutietheorieën).

Natuurlijke selectie maakt volgens Dawkins het geloof in een goddelijke

schepper overbodig. De eigenaardige geschiktheid van ons heelal om leven voort te brengen kan in dit kader bijvoorbeeld worden verklaard door de aanname dat ons heelal er slechts een is onder vele miljoenen pogingen die allemaal niet gelukt zijn. Een soort *random* natuurlijk selectie proces op kosmische schaal. Er is evenwel geen enkel bewijs voor de aanname van miljoenen andere universums, behalve enkele zeer speculatieve theorieën. Dawkins meent echter dat de eenvoud van deze theorie haar aannemelijker maakt dan de 'Godhypothese' (147).

Maar waarom zouden we eigenlijk moeten kiezen tussen het een of het ander? De gemiddelde christen houdt zich volgens mij weinig bezig met evolutietheorie, alleen onder de *evangelicals* is er een kleine 'creationistische' fractie, die fel tegen het heersende paradigma in de biologie strijdt door steeds anomalieën aan te dragen die (nog) niet door darwinistische mechanismen kunnen worden verklaard. Voor een nog veel kleiner aantal van deze creationisten is het scheppingsverhaal in Genesis letterlijk te nemen. Alleen deze piepkleine club houdt nog vast aan het idee dat God alles heeft geschapen in zes perioden van vierentwintig uur. In academische theologische kring zijn dergelijke opvattingen zeker niet meer maatgevend te noemen. Een korte internetzoektocht leert dat het aantal christelijke fundamentalisten tussen de 10 en 20% van het totaal aantal veronderstelde christenen uitmaakt. Deze fundamentalisten hebben weliswaar een vrij grote invloed en zijn goed georganiseerd, maar het is maar zeer de vraag of hun opvattingen wel representatief zijn voor het christendom als geheel.

Mijn verwachting is dat de meeste christelijke hoogopgeleiden tegelijkertijd geloven dat God op een of andere manier de schepper van het heelal is, maar ook dat er adaptieve (darwinistische) mechanismen in de natuur kunnen worden aangetroffen. Er zijn genoeg redenen om het bijbelboek Genesis niet als historische beschrijving op te vatten. Maar Dawkins wil zuiver op de graat zijn en vindt syncretisme tussen evolutietheorie en theologisch denken uit den boze. Maar waarom is hij eigenlijk zo gekant tegen religieuze voorstellingen?

Dawkins is goed thuis in de evolutieleer, hij staat bekend als heldere uitlegger van Darwins gedachtegoed. Waar hij het over genetica heeft en de processen van natuurlijke selectie die op allerlei niveaus plaatsvinden, blijft de lezer geboeid door zijn heldere uiteenzetting van de gelaagde complexiteit van het fenomeen. Het hele spectrum aan levensvormen, van de eenvoudigste protoaminozuren tot en met het bewustzijn, is volgens Dawkins verklaarbaar als resultaat van natuurlijke selectie. De natuur selecteert op de effectiviteit van adaptaties en dus moet elke adaptatie ooit een aantoonbaar effect op de effectiviteit van de soort gehad hebben. Deze effectiviteit geldt uitdrukkelijk niet op het niveau van de individuele levensvorm, maar bestaat uit de bijdrage van de genen aan het optimaal reproducerend vermogen binnen de *gene pool* van de soort. Deze term duidt op het geheel aan genetische informatie dat binnen de individuen van een soort op celniveau aanwezig is en van generatie op generatie met kleine variaties doorgegeven wordt, bijvoorbeeld in geslachtelijke reproductie.

Dawkins gaat verder en verklaart ook sociale verschijnselen door middel van darwiniaanse optimaliseringsstrategieën van de *gene pool*. Er zijn in het verleden allerlei psychologische, sociologische en speltheoretische studies naar altruïsme gedaan waaruit bleek dat altruïsme jegens de leden van de eigen groep te verklaren is als gunstig voor de *gene pool* van de groep. Deze studies zijn al langer bekend. De innovatie van Dawkins is echter dat volgens hem sociaal-culturele voorstellingen en praktijken, die door communicatie tussen mensen (en hogere zoogdieren) worden gereproduceerd, ook onderhevig zijn aan een selectieproces, naar analogie van de genen. Deze sociale constructen, die tussen individuen (bijvoorbeeld door opvoeding of onderwijs) worden overgedragen, noemt Dawkins *memen*. De wetmatigheden van hun ‘voortplanting’ binnen sociale verbanden is het onderzoeksveld van *memetische* sociale wetenschappen.

Allerlei sociale verschijnselen zijn door middel van het *memetische* paradigma te benaderen. Zo is de ontwikkeling van een schriftcultuur, het complex van handelingen dat al aan jonge kinderen geleerd wordt, een duidelijk voorbeeld van een *meme*-overdracht. Lezen en schrijven zijn gunstig voor de positie van het individu in de tegenwoordige sociale hiërarchie, dus indirect wellicht bevorderend voor het reproducerend vermogen van een individu en nog indirecter voor de kwaliteit van de *gene pool*. Uit dit voorbeeld is al op te maken dat de *gene pool* en de *meme pool* twee afzonderlijke domeinen zijn, hoewel er zeker kruisverbanden tussen beide bestaan. Een voorbeeld zijn hier de huwelijkswetten van de zogenaamde

‘primitieve’ volkeren, die een selectief effect hebben op de samenstelling van de *gene pool*. Het culturele construct, de *meme* van de huwelijkswetten, werkt in op de genetische samenstelling van de stam.

Je zou verwachten dat dergelijke rederingen ook voor het bonte circus aan religieus gedrag bij de mens opgaan. Maar hier zit volgens Dawkins een adertje onder het gras. Religie als een *memetisch* construct is te vergelijken met de werking van het alledaagse verschijnsel verkoudheid. Verkoudheid is een toestand van het menselijk organisme waarbij de genetische informatie van het verkoudheidsvirus zich op bijzonder effectieve wijze kan reproduceren binnen een individu. Door bijvoorbeeld niesgedrag verspreidt het zich naar zo veel mogelijk individuen, die weer voor verdere verspreiding zorgen. De menselijke vatbaarheid voor verkoudheid is een gevolg van het feit dat wij rechtop lopen. Het verkoudheidsvirus profiteert daarvan.

Een dergelijke toestand zou ook voor religie gelden. Door onverwachte combinatie van anderszins nuttige verworvenheden (bijvoorbeeld intentionaliteit en doelmatigheidsdenken) is een geheel van antropomorfe voorstellingen en daaromheen georganiseerde handelingen ontstaan, dat we ‘religie’ noemen. Religie is een zelfreproducerend sociaal en memetisch construct dat zich als een parasiet op de mensheid voortplant. Anders gezegd: theologie is een virulente infectie van het denkvermogen. Omdat Dawkins geen enkel nut van religieus gedrag en de daarmee verbonden voorstellingen kan aanwijzen, moet hij het wel als een bijproduct van natuurlijke selectie opvatten (179).

Dawkins wordt er vaak van beschuldigd dat hij een evolutionaire fundamentalist zou zijn. Zijn verweer hiertegen is dat hij – naar eigen zeggen – zijn mening onmiddellijk zou bijstellen als er wetenschappelijk bewijs werd gevonden dat de evolutietheorie tegenspreekt. Inderdaad, Dawkins is geen fundamentalist, maar een realist. Zijn poging om het belang van religie te ondermijnen door het tot evolutionair bijproduct of virale infectie te verklaren, getuigt echter van een ‘evolutionair universalisme’. Met selectie, variatie en transmissie als de heilige drie-eenheid, die over zo ongeveer alles in de natuur én het sociale domein haar scepter zwaait. Dat lijkt mij een reductie en ontkenning van de zelfstandige status van het sociale domein, wat juist een *emergent* fenomeen is. De sociale realiteit is een metastructuur die weliswaar van een dragend medium, de biosfeer, afhankelijk is, maar daar niet volledig door wordt bepaald. Hierdoor kan zij haar eigen wetten kennen.

Religie en het idee van God zijn als sociale constructen veel zinniger te benaderen dan Dawkins in zijn poging tot evolutionistische reductie doet. Je hoeft geen afbreuk te doen aan de zelfstandigheid van de sociale sfeer om in het evolutietheoretisch domein goed thuis te zijn. Ook betekent het niet automatisch dat je vanuit dit domein verstandige uitspraken kunt doen in allerlei andere takken van wetenschap. Dit laatste uit zich in Dawkins’ boek onder andere als hij de oversteek maakt naar de *humani-ora*. Zijn theologie is werkelijk van *Da Vinci code*-niveau en hij is nauwelijks op de hoogte van discussies en belangrijke veranderingen in de sociologie. Zijn

behandeling van filosofische argumenten is ronduit mager. Op een gegeven moment noemt hij Foucault, Barthes en Kristeva in één adem als iconen van *haute francophonism* (347). Het is dus zeer de vraag of Dawkins wel ooit iets van dit gezelschap gelezen, laat staan begrepen heeft.

De huidige inzichten binnen de religiewetenschappen komen er al even bekaaid af. De aanwijzingen binnen de wijsgerige antropologie bijvoorbeeld dat religie een mechanisme kan zijn voor geweldsbeheersing in premoderne samenlevingen, zouden uitstekend passen bij Dawkins’ evolutietheoretische beschouwingen. Maar religie mag voor hem geen positieve functie hebben, anders zou de virale en parasitaire status ervan wellicht in gevaar komen. Dergelijke inzichten zouden Dawkins’ argument echter wel een stuk aannemelijker maken maar minder omstreden, en controverser is vaak erg goed voor de verkoop van populair-wetenschappelijke boeken.

In de loop van de tirade die zich in de tweede helft van het boek ontvouwt, wordt duidelijk waarom Dawkins zo negatief is over religie. Hij is van mening dat religie ten diepste irrationeel en duister is. De gebruikelijke gruwelverhalen uit het Oude Testament passeren de revue om te bewijzen dat moraliteit en religie niets met elkaar te maken hebben. Vervolgens neemt het betoog een politieke wending. Zonder religie hadden de twee torens van het World Trade Centre er nog gestaan.

‘The take-home message is that we should blame religion itself, not religious extremism – as though that were

some kind of terrible perversion of real, decent religion. (...) The teachings of 'moderate' religion, though not extremist in themselves, are an open invitation to extremism' (306).

Dawkins' zorgen over de indoctrinatie van jonge mensen door ouders, leraren en geestelijk leiders, zijn goed te begrijpen. Het is hard nodig om kritiek te leveren op de vreemde redeneringen die door fundamentalisten uit de kast worden gehaald, die hun gedrag en opvattingen willen legitimeren met behulp van eeuwenoude teksten. Maar om religie zonder kwalificatie als oorzaak van terrorisme en aanverwant kwaad aan te wijzen is net zo zinvol als zeggen dat bijvoorbeeld 'globalisering' er de oorzaak van is.

Een kat in het nauw maakt rare sprongen. Dawkins lijkt bang te zijn voor de krachten die religie in de mens kan ontketenen. De atheïstische revolutie die Dawkins voorstaat zal er echter

waarschijnlijk nooit komen. De taak waarvoor de mensheid zich gesteld ziet, is de hervorming van religie en de bepaling van haar positie in de moderne maatschappij. En niet de afschaffing of totale uitbanning ervan. Veel religies hebben de instrumenten voor een rationele (zelf)kritiek al in huis. Het is te simplistisch om religie als volstrekt irrationeel tegenover een zuiver rationele 'verlichting' te zetten en het draagt zeker niet bij aan een vruchtbare dialoog, maar speelt fundamentalisten juist in de kaart. Zo staan Dawkins en andere neo-verlichters door hun eigen radicalisme een constructieve oplossing voor de negatieve kanten van religie in de weg. Religie is niet het statische en duistere monster dat Dawkins vreest, maar een dynamisch sociaal construct dat miljarden mensen mede in staat stelt hun leven vorm en inhoud te geven. Het zou Dawkins als wetenschapper sieren wanneer hij zijn houding ten opzichte van religie zou nuanceren.